

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA GÜNEY KAFKASYA'DA ERMENİ İSYAN VE TEDHİŞ HAREKETLERİ*

Beşir MUSTAFAYEV

Özet: XX. yüzyılın başlarında Kafkas toplumlarının tarihî seyrini belirleyen temel kavram milliyetçiliktir. 1901–1920. yıllarda Kafkasya'nın genelinde meydana gelen etnik çatışmalar tarihte 'Ermeni-Müslüman savaşı' adını almıştır. Merkez Bakü ve Gence olmakla, Güney Kafkasya'da Türk nüfus aleyhinde gelişme gösteren etnik baskılar Azerbaycan Türklerinin milletleşme anlayışına etkide bulunan en önemli unsur olmuştur.

Taşnaksütyun'un örgütlü hareketine karşı dağınık bir hâlde mücadele etmeye çalışan Müslüman aydınlar, özellikle Rus-Ermeni iş birliğinin tehdidinde karşı 1905 sonbaharında Gence'de 'Difâi' adlı teşkilatı kurarak aralarında birlik oluşturmayı başarmışlardır. İşte bu dönemden sonra Azerbaycan Türkleri, Rus-Bolşevik, Ermeni-Taşnak güçleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bolşevik, Taşnak, Andranik ve Amazasp güçlerinin faaliyetlerine Ruslar başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Büyük çoğunluğu Rusça ve Azerbaycan Türkçesiyle olan belgeler, Ermeni ve Rus örgütlerinin sadece Osmanlı topraklarındaki özellikle Doğu Anadolu Türklerine değil, aynı zamanda Kafkaslar'daki Türklere ve diğer halklara da işkence ve soykırım uyguladıklarını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Ermeni, Bolşevik, Taşnak, Güney Kafkasya.

Armenian Rebellions and Terrorist Movements in the Beginning of XX. Century in the Southern Caucasia

Abstract: In the begining of 20th century, the basic concept which determind the course of history of Caucasian societies was the nationalism. The ethnic conflicts that occured in throughout the Caucasus were called as "the Armenian-Muslim war" in 1901–1920 years. The ethnical suppresses which showed up against the Turkish population in the all South Caucasus particularly in the capital Baku and Ganja, were the most important factor that had an impact on the Azerbaijani Turks' nationalistic approach.

Muslim intelligentsia who was amorphously struggling against Dashnaksutyun organized movement, succeeded between each other, particularly in align against the threat of Russian-Armenian collaboration, establishing the organization which named "Difai" in Ganja in the autumn of 1905. Here, after this period Azerbaijani Turks, was obliged to struggle struggle with the Russian-Bolshevik and the Armenian-Dashnak forces. There are wide range of archival documents that manifest the external forces particularly Russians supported Bolshevik, Dashnak, Andranik and Amazasp forces' activities are existing. The documents that its vast majority are in russian and in Azerbaijani Turkic, show that

* Bu makale Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamındaki 2006-TDAE-001 numaralı proje desteğiyle hazırlanmıştır.

Armenian and Russian organizations were implementing the torture and genocide not only to the Turks especially in eastern Anatolian Turks who were in the territory of Ottoman Empire, but also to Turks and and to the other peoples who were living in the Caucasus.

Key words: Azerbaijan, Armenian, Bolshevik, Dashnak, South Caucasus.

Giriş

1813 Gülistan Antlaşması sonucunda hâkimiyeti altına aldığı Kuzey Azerbaycan'da Türklerin nüfus ve yönetim gücünü azaltıp kendi idareciliğini güçlendiren Çar Rus İmparatorluğu, Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) Antlaşmalarından sonra Azerbaycan Türklerine karşı açıkça demografik tecavüz siyaseti yürütmekten çekinmedi. Böylece bu antlaşmalar neticesinde Güney Kafkasya ve Azerbaycan topraklarına ilk etapta 130 bin Ermeni yerleştirildi (Valehoğlu, 2010, ss. 35-36). Güney Kafkasya'da devam eden huzursuzluk zamanla etnik karşı durmalara ve kanlı olaylara sahne oldu. Arkalarına aldıkları Rus desteğiyle ortamı olumlu bulan Ermeni ulusalcıları yerleştirildikleri toprakların köklü sakinleri ve asıl ezilen tarafın kendileri olduklarını iddia ettiler.

1880'de yapılan bir toplantıda Ermeni ulusalcıları karşılına iki hedef koymuşlardı. Bunlardan birincisi, Ermeni meselesini Avrupa'ya taşımak ve gereken kamuoyu oluşmasında her türlü propaganda araçlarından yararlanmak, ikincisi ise en geç on yıl içinde Ermenileri örgütlendirerek yapılacak olan tedhiş hareketleriyle Avrupa'nın ilgisini bölgeye çekmek ve *Büyük Ermenistan* projesini uygulamaktı. Ermeniler bu amaçla Anadolu ve Kafkaslar'da geniş çaplı isyan faaliyetleri gerçekleştirdiler. Bu dönemde gerek Rusya gerekse de Avrupa, Ermenilerin hedeflediği bağımsız bir Ermenistan devletinin varlığını birbirleri açısından tehlikeli görmekteydiler. Rusya ortaya çıkacak bu devletin Avrupa'nın kontrolüne geçeceğinden, Avrupa ise Rusya'ya boyun eğeceğinden endişe etmekteydi. Batı devletleri de kendi aralarında bu konuda ortak bir fikirde değillerdi (Uras, 1987, s. 22). Böylece *Büyük Ermenistan* uğrunda Rusya ve Batılı güçler arasında bir mücadele dönemi başlamış oldu.

Bu dönemde Ermeniler, bir taraftan isyanları daha geniş bir alana yaymaya çalışırken diğer taraftan lobicilik girişimlerini sürdürmüşlerdir. Bu politikanın benimsenmesinde İstanbul Patrikhanesi lideri Movses Hrimyan'ın büyük rolü olmuştur. Patrik 1894'de Rusya Çarı II. Nikolay'ın taç giyme merasimine bizzat katılarak yeni çarın kutlama töreninde oldukça diplomatik bir üslupla soruna dikkat çekmiştir. Patrik, konuşmasında Rusya'daki Ermenilerin özgür ve sadık tebaalar olduklarını vurgulayarak Ermenilere yeni hakların verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Çar, konuya ilgisiz kalmamış ve Dış İşleri Bakanı Sazanov'u konuya ilişkin araştırma yapmakla görevlendirmişti. Sazanov kısa sürede bir rapor hazırlayarak Çar'a sunmuştu. Raporda şöyle deniliyordu:

Malum topluluğu (Ermenileri) göç ettirmekle amaç gelecekte kendi devletlerinin (Ermenistan) varlığını garantiye almaktır. Çünkü Ermeniler nerede yaşıyorlarsa yaşasınlar isyan çıkartmak düşüncesinden hiçbir zaman vazgeçmiyorlar (Mustafayev, 2012, ss. 533-534).

XX. yüzyılın başlarında Kafkasya'da yaşanan siyasal, sosyal ve kültürel gelişmeler aslında bütün bir bölgenin tarihiyle yakından bağlantılıydı. İlk bakışta Kafkasya yüzyıl kadar önce Ruslar tarafından işgal edilerek çevre ülkelerden tercih edilmiş gözükse de, durum hiç de öyle değildi. Her şeyden önce, XX. yüzyılın ilk başlarında Kafkasya, özellikle de Türklerin yoğun olarak oturdukları Azerbaycan bölgesi her yönüyle bir Doğu ülkesiydi. Bunun yanı sıra Doğu ve Batı arasında bir ipek yolu köprüsüydü. Rusya kanalıyla Batılılaşma, kapitalist gelişim gibi bazı eğilimler etkili biçimde kendisini gösterse de bu gelişmeler sadece merkezî bölgelerle sınırlıydı. Bakü bu anlamda başı çekiyordu. Yani kapitalist yatırımların ilgisini çeken bölge ve şehirler Doğulu kimliklerinden yavaş yavaş koparken, diğer bölgeler geleneksel yapılarını korumakla kalmayıp aksine birçok anlamda olumsuz olarak gördükleri Batılılaşmaya karşı da daha sert çıkışlar yapmaktaydılar. Toplum bir işgal ortamında yaşadığından kendi değerleri ile dayatılan veya benimsemek zorunda kaldığı yeni değerlerin kıyaslamasını yapacak konumda değildi. Bu durum sadece Azerbaycan Türkleri için değil, aynı zamanda bütün Kafkasya için geçerliydi. Bundan dolayı bölge toplumlarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlediğini söylemek pek doğru olmayacaktı. Kafkasya'daki gelişmeleri genelde tarihin yönü belirliyordu. Tarihe yön verenler daha çok her iki halkın aydınlarıydı.

Türkler ve Ermeniler arasındaki dinî ve millî konular başta olmak üzere pek çok alandaki farklılıklar, Rus işgali sonrası çatışmalara sebep oldu. Müslüman-Ermeni çatışmasının ortaya çıkması 1905'de Bakü'de bir Müslüman'ın Taşnaklar (Ermeni) ve Bolşevikler (Rus-Ermeni) tarafından öldürülmesiyle başladı. Bu çatışmada önce Müslümanlardan yana tavır alan Çarlık yönetimi daha sonra bu tutumunu değiştirdi. Ermeniler bölgedeki nüfuslarının artmasını sağlayacak tek güç olarak gördükleri önce Çar ve ardından Sovyet Rusya'ya bağlılık gösterdi (Mustafayev, 2010, s. 110).

Birinci Dünya Savaşı başladığı dönemlerde Kafkaslar'daki Müslüman halklar ve kurdukları devletlerin birçoğu buldukları coğrafyada, Rus Çarlığı hâkimiyeti altında varlıklarını korumaya ve devam ettirmeye çalışıyorlardı. Deli Petro'dan (Birinci Pyotr) itibaren sıcak denizlere açılma amacıyla hareket eden Çarlar, Kafkasya üzerinden bu amaca ulaşmak için harekete geçtiklerinde, burada yaşayan Gürcü ve Ermeni toplumları değil, Kafkasya'daki Müslüman topluluklarını özellikle Azerbaycan Türklerini karşılarında buldular. Çar Rusya'sı Kafkaslarda yaşayan halkları millî ve manevi hak ve hürriyetlerden mahrum bıraktı. Bölgede yaşayan halklar bir asır boyunca asimilasyon ve

Ruslaştırma politikası ile karşı-karşıya kaldılar (Ceferov, 2009, ss. 58-60; Mustafayev, 2006, TDAE-001 numaralı proje, ss. 7-8).

Rus Çarlığının çökmesi üzerine, Kafkaslarda yaşayan halklar hak ve hürriyetlerini elde etmek için ayaklandılar. Bu hareketle milletler, *kendi geleceğini tayin etme hakkını* kullandılar. Yapılan ilk genel seçimler sonucunda meydana gelen Kafkas Halkları Parlamentoları, milletin istediği gibi ülkeyi yönetme azmi ile her türlü müesseselerini vücuda getirdi. Bunun neticesinde bağımsızlıklarını elde ettiler. Kuzey Azerbaycan, Kuzey Kafkasya (Dağıstan), Ermenistan (Batı Azerbaycan) ve Gürcistan (Azerbaycan topraklarının bir kısmında) devletleri kuruldu. Çok geçmeden Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler, başta Azerbaycan olmak üzere millî ve manevi mukadderatlarını elde eden halklara karşı saldırıya geçti. Üstün askerî ve siyasi kuvvetlerine dayanarak bu devletleri ortadan kaldırmayı ve Sovyetleştirmeyi başardı (Mustafayev, 2006, TDAE-001 numaralı proje, ss. 9-12).

Geçen yüzyılın başlarından itibaren sömürgeci ve emperyalist emellerle hareket eden Okyanus Ötesi, Batılı devletler ve Rusya, başta Osmanlı Devleti ve Azerbaycan olmak üzere bütün Müslüman ülkeler aleyhindeki her hareketi desteklemiş, onların çıkarlarına yönelik her oluşumu engellemiştir. Bu emperyalist devletlerin içerisinde iki tanesi ön plana çıkar ki, bunlar Rusya ve İngiltere'dir. Birtakım yayılcılık ve paylaşım siyaseti çatışsa da bu iki devleti birlikte hareket ettiren etkenlerin başında *ırk ve kilise eksenli Ermeni* unsuru gelmektedir. İngilizler, özellikle Osmanlı Devleti'ne, Ruslar ise hem Osmanlı Devleti'ne hem de Kafkaslarda Müslümanlara karşı daima Ermenileri kin ve nefrete dayalı ayaklandırmış ve silahlandırmıştır¹. Bu desteklerin ilkinin Çar döneminde olduğu bilinmektedir.

Birinci Dünya Savaşı başlamadan Çarlık rejiminde genel grevler meydana geldi. Kerenski Hükûmeti Rus Harlemov başkanlığında Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermenilerden birer üye olmak üzere komiteyi Kafkasya'ya göndererek *Transkafkasya Komiserliğini* oluşturdular. Tiflis'te Ermeni gönüllülerinin hareketini düzenleyen Ermeni komitelerinin yerine yetki ile donatılan yeni bir kurul seçildi. Bu kurulun göreve başlamasıyla birlikte Ermeni Ordusu oluşturularak komutası Ermeni asıllı General Nazarbekyan'a verildi. Ermeni yönetimi ordularını güçlendirme girişiminde bulunarak Kerenski'den Batı

¹ Bolşevik Ruslar Bakü petrolerini ele geçirmek için, Taşnak Ermeniler ise, "Büyük Ermenistan" kurmak hevesiyle Anadolu, Kafkaslar'da mezalim uygulayarak, komünist Bolşevizmin Azerbaycan'da hâkim kılınmasında "azimkâr" mücadeleler sergilemişlerdir. Bu uğurda hiç kuşkusuz hem Ermeniler hem de Ruslar kârlı çıkacaklardır. Rusya kanalıyla Batılılaşma, kapitalist gelişim gibi bazı eğilimler etkili biçimde kendisini gösterse de bu gelişmeler sadece merkezî bölgelerle sınırlıydı. Bakü bu anlamda başı çekiyordu (Kaspi, 28 Ekim 1905, s. 2).

cephesinde hizmet gören Ermenilerin Kafkasya'ya gönderilmelerini istedi. Gerekçe olarak ancak bu koşullarda Kafkasya cephesini koruma imkânlarının olacağını ileri sürdüler (ATASE, 1993, s. 269).

1. 1917'de Görülen Ermeni Saldırıları

Çar Rusya'sı Kafkasya'yı istilaya karar vermeden önce Ermenileri teşvik ederek bölgeyi işgal etmeyi planlamaktaydı. Bu yönde gerek Anadolu'da gerekse Kafkaslarda Ermeni ve Rus saldırıları aynı anda ortaya çıktı (Birgen, 2005, s. 38). Böylece Kafkaslar 1917'de artık Rusların eline geçmiş oldu. Durum karşısında daha sıkı örgütlenen Ermeniler, bölgede tedhiş faaliyetlerine hız verdiler.

1917'den başlamak üzere Ermeniler, Türk ahalinin kalabalık olduğu bölgelerde Müslüman halkı katletmiş, çocukları canlı-canlı yakmıştır. Sokaklara bırakılmış cesetlerin kulakları, burunları koparılarak karınları yırtılmıştır (ARDA, F. 1061, D. 1, s. 1). Ermeniler, katlettikleri kadınları çırılçıplak soyarak saçlarından birbirilerine bağlamış; çocuk, yaşlı, kadın demeden Müslümanları katletmiştir. Sokak boyunca çocuk cesetlerinin köpekler tarafından parçalanması insanı dehşete düşüren sayısız soykırım olaylarından sayılmaktadır (Yeni Kafkasya, 1925, ss. 1-2).

Bakü'de katledilen insanların sayısı altı binden fazladır. Yüzlerce ev, iş yeri, tarihî mekânlar yağmalandı. Azerbaycan'ın genç neslini hapishanelerde işkence ile öldürdüler. Kurtulabilenler ise Dağıstan ve İran'a firar ettiler (Açık Söz, 1918, No: 627, s. 2). Taşnaklar şehrin Müslüman mahallelerinde yağmalama ve kundaklama hareketlerine girişerek ele geçirdikleri Müslümanları hedef aldılar. İbadet yerlerini topa tuttular, kadınları ve çocukları öldürdüler. Azerbaycan'ın tarihî kültürel merkezi olan İsmailiye binasını yaktılar (Basiret, 1919, No. 219-221, ss. 2-3).

Dönemin Hümmet gazetesi Taşnak ve Bolşeviklerin yaptıkları ile ilgili olarak dikkat çekici bilgiler vermektedir. Verilen bilgilerden olayların ilk önce siyasi mahiyet taşıdığı daha sonra etnik bir mücadeleye dönüştüğü anlaşılmaktadır. Gazetede yer alan başlıklara bakıldığında şunlar öne çıkmaktadır: Yerli Bolşevikler: "Biz Bolşevik olarak hiçbir zaman günahsız insanların akan kanlarının yerde kalmasına razı olmayız" (Hümmet, 1918, ss. 1-3). Gazete diğer bir yazısında ise: "Olaylar ilk başta siyasi amaç taşımakta idi. Fakat daha sonra iş siyasi olmaktan çıktı. Katliam ve soykırım hâlini aldı." Olayların tanıklarından olan Hacıbey Sultanov, tanıktan daha çok Bolşevik gibi konuşuyordu. O, üç gün devam eden katliamda hangi zulümlerin yaşandığından söz etmiyordu. Oysa olayların diğer tanıklarından olan Neriman Nerimanov, Stepan Şaumyan'a şöyle yazmaktaydı:

Eğer yakın zamanda bu sorunlar aydınlatılmazsa, Bolşevik ideolojisi ve Sovyet hâkimiyeti Bakü'de güçlenemez. Eğer günümüzde Sovyet hâkimiyeti bu karanlık ve cânî güçleri ifşa etmez ise, ben ve benim gibi aynı ideolojiyi paylaşan dostlarım bu hükûmetten çekileceğiz (Hümmet, 1918, s. 2).

Bakinskiy Raboçii gazetesinde yer alan konuyla ilgili bilgiler şu şekildedir: “Yetkili komitelerde Müslüman şurasının silahları geri vermesi ile bağlı talebi müzakere olunduktan sonra işlem gerçekleşti. Böylece Türkler savunmasız bırakıldı”. Gazete yazısına şöyle devam etmekteydi:

Eğer rejimi gerçekleştiren Sovyet hâkimiyeti Müsavat Partisi'ne izin verseydi o zaman bunca dökülen kanlar ve ölen Türkler daha da çok olurdu. Çünkü o zaman silahlı Ermeni çeteleri Müsavat Partisi'ni tanımak istemiyordu. Şaumyan'ın, ‘Yalnız Sovyet hâkimiyeti daha az kan dökerek Müsavat hâkimiyetine son verebilir.’ sözleri de yer almaktadır (Bakinskiy Raboçii, 1918, s. 2).

Nitekim hiçbir zaman barıştan yana olmayan Ermeni tarafı, daha sonra Azerbaycan ile Ermenistan başbakanlarınca imzalanan beş maddelik anlaşma gereği silahların susması ve halkların rahat yaşamaları hususunda mutabakata varılmasına rağmen tekrar silaha sarıldılar (ARSPİHA, F. 277, D. 2, s. 27). Ermeniler ve Ruslar tarafından planlı bir şekilde, Azerbaycan'ı parçalamak, zenginliklerini paylaşmak ve bölgede Rus önderliğinde *Büyük Ermenistan* kurmak için yaptıkları katliamlara, sonunda *Bolşevik ve Müsavat fırkası arasındaki mübareze* adı verildi.

Azerbaycan'da Ermeniler ve Ruslara karşı en büyük faaliyetler Mehmet Emin Resulzade² önderliğinde yürütülmekteydi. Müsavat Partisi siyasi faaliyetlerine

² *Mehmet Emin Resulzade*: Müsavat Partisi'nin lideri ve Azerbaycan Millî Hükûmeti'nin kurucusudur. 1902'de “Müslüman Gençlik” kurumunu kurmuştur. 1903'te ilk makalesi “Şark-i Rus” gazetesinde yayımlanmıştır. Sonradan *Hayat*, *İrşad*, *Terakki* ve başka gazetelerde makaleler yazmış, *Tekâmül* (Bakü), *İran-i Nov* (Tahran), *Açık Söz* (Bakü 1915-1917), İstanbul'da yayımlanan *Yeni Kafkasya* (1923-1928), *Azeri Türk* (1928-1929), *Odlu Yurt* (1929-1931) ve 1933-1939'da Berlin'de yayımlanan *Kurtuluş* dergisinin ve *İstiklal* gazetesinin kurucusu olmuştur. 1905'te *Müslüman Demokrat Müsavat* cemiyetinin esnasında *Müslüman Sosyal Demokrat Hümmet* teşkilatını kurmuştur. 1907 sonlarında siyasi faaliyetine göre takip edilen Resulzade 1908-1911'de İran'da çalışıp, Sattar (Settar) Han harekâtı ile yakından ilgilenmiştir. 1911'de Çar elçiliğın isteğii üzerine İran sınırlarından çıkarılmış ve bundan dolayı Türkiye'ye gelmek zorunda kalmıştır. 1911-1913'te İstanbul'da Türk Ocağında çalışmıştır. Daha sonra 1913'te tekrar Bakü'de faaliyete başlamıştır. Burada arkadaşlarının kurdukları Müsavat Partisi'ne girmiştir. Müslüman-Ermeni çatışmalarının başladığı sırada, Kafkasya'nın ve Türk dünyasının bir numaralı siyasi adamı olur. Böylece 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Parlamentosu açılışında, *Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez; İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal* diyen

hız katarak, 1917'de bölgenin en büyük siyasi gücü olmuştur. Bolşeviklerin 1917'de gerçekleştirdikleri ihtilal neticesinde, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte *Maveray-ı Kafkas Seymini (Meclis)* oluşturmuşlardır (Memmedzade, 1991, ss. 56-89-132). Fakat bir müddet sonra Azerbaycan, bu seyimden ayrılarak, millî şuraya M. E. Resulzade'yi seçerek, 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te *Azerbaycan Misak-i Millisi*'ni ilan etmiştir.

2. Şubat İhtilalinin Ermeni İsyanlarına Etkisi

Çar politikası taraftarı olan II. Markov, devlet dumasında yapmış olduğu konuşmasında, “Neden özellikle Rusya, Kafkas sınırında “Büyük Ermenistan” yaratmalı? Bu Makedonya’dan daha tehlikeli olacaktır. Bu ikinci Polonya’yı yaratmaktır. İyi kötü Ermeniler yaşıyorlar. Ermeni Devletini teşkil etmeye çalışmak bütün Kafkasya’yı kaybetmek demektir” açıklaması ile bağımsız Ermenistan fikrine karşı çıkıyordu. Markov, Anadolu ve Azerbaycan’da çıkacak Ermeni isyanının ve Ermeni devletinin kuruluşunun desteklenmesinin Rusya’nın Kafkasları kaybetmesine neden olabileceğini belirtiyordu. Ancak Rusların Ermeni devleti kurma gibi bir niyetleri yoktu. Çarlık hükûmeti öteki devletler gibi Doğu Anadolu ve Kafkasları ele geçirdiği takdirde, Yakın Doğuda etkisini kuvvetlendirecek, Akdeniz ve İran Körfezine yol açacak stratejik askerî bir üs olarak bakıyordu (Yıldırım, 2000, s. 150). Öte yandan Rus Dış işleri yetkililerinden Sazanov ve Nikolay Nikolayeviç, 21.083 numaralı raporunda (3 Temmuz 1916), müstakil Ermenistan’ın Rusya için tehlike ve menfaatlerine aykırı olduğunu söylemekteydi (Banoğlu, 1976, s. 110). Buna rağmen Rusya Ermenileri daha ileri giderek 1917’de Tiflis’te toplanan kongrede Kafkasya ve Doğu Anadolu’yu içine alacak “Büyük Ermenistan” kararını aldı. 25 kişilik *Ermeni Millî Meclisi* ve 15 üyeli yürütme kurulu mahiyetinde bir *Ermeni konseyi* kuruldu. Savaşa devam etmek kararında olan Kerenski hükûmeti, Rusya’nın içinde bulunduğu sıkıntıları aşamayınca 7 Kasım 1917’de Vladimir İliç Lenin, Rusya’nın kaderini eline geçirmiş, 8 Kasım’da ise Halk Komiserleri Konseyi yönetimine el koydu (Kurat, 1970, s. 325). Rusya Müslümanları bölgedeki gidişattan memnun değildi. 1917’de Moskova’da 800 delegenin katıldığı Rusya Müslümanları Kongresi toplanmış ve açılış konuşmasında Azerbaycanlı Ali Merdan Bey Topçubaşov, Rus hükûmetini Müslümanların çığlıklarını dinlememekle suçladı (Hayit, 1995, s. 218).

Resulzade’nin kurmuş olduğu Azerbaycan Cumhuriyeti 23 aylık zaman dilimi kadar sürebildi. 1920’de Azerbaycan Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Resulzade hapsedilir. Hapisten çıktıktan sonra, 1922’de muhacirlik devri başlamıştır. Polonya ve Almanya’da istiklal mücadelesine devam etmiştir. Daha sonra Türkiye’ye gelir. Burada üç yıl süreyle *İstiklal* ve *Kurtuluş* dergilerini çıkardı. 1952’de ise Resulzade’nin rehberliği ile *Azerbaycan* dergisi kurulmuştur. 6 Mart 1955’te Ankara’da vefat etti. Cebeci Mezarlığına defnedilmiştir (Yakuplu, 1990, ss. 12-36).

Yukarıda belirtildiği gibi XIX. yüzyılda, Ermeni ulusalcıları çok yönlü bir örgütlenme oluşturmaktaydılar. Bu yüzden Kafkasya ve Orta Doğu'da en erken ulusalcılık hareketinin Ermeniler arasında baş göstermesine şaşmamak gerekir. Ermeni ulusalcıları sadece Kafkasya, Rusya ve Osmanlı çapında değil Avrupa, Orta Doğu ve Amerika Birleşik Devletleri'nde de etkili olmuştur. Özellikle, *kilise, komite ve aydınlar* arasında iş birliği dikkat çekicidir. XIX-XX. yüzyılın başlarında Ermeni ulus kimliğini savunan ender aydın rastlanmaktadır. Bu örgütlenme daha sonra yurt dışında Ermeni lobisinin oluşumuna yol açacaktır.

Bilindiği üzere Ermeniler, Osmanlı'nın zayıf olduğu dönemlerde dış güçlerle iş birliği yaparak isyan ve ardından tedhiş yolunu seçmiştir. Bu yönde 1919'da Paris Barış Konferansı'nda iki Ermeni delegesi, Bogos Nubaryan Paşa (Osmanlı nazırlarından) ve Mösyö Aharoniyan büyük devletler konseyi önünde isteklerini açıklamış ve kendilerini, *mazlum bir halkın* temsilcisi olarak tanıtmış ve bu şekilde sempati kazanmaya çalışmışlardır³. Paris Konferansı'nın en önemli konusu hiç şüphesiz ki, tarih sahnesinden silinmek üzere olan Osmanlı enkazından geride kalan en büyük payı alabilme idi⁴.

³ Sevr Antlaşması, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtilâf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında 10 Ağustos 1920'de imzalanan antlaşmadır. Bu antlaşma Yunanistan dışında hiçbir devlet tarafından onaylanmamış ve yürürlüğe girmemiştir. Antlaşma adını, son müzakerelerin ve imza töreninin gerçekleştiği Paris'teki Sevr banliyösünden alır. Paris'teki Ermeni delegesinde olan Bogos Nubaryan Paşa, Fransız gazetesine verdiği demeç ile *Türkleri Ermenileri boyunduruk altına almakla* suçladı. O, çıkışına şöyle devam etmiştir: "Osmanlı Türk baskısından Ermenilerin kurtulması lazım. Daha önce Yunanlar Batılı ülkelerin yardımı ile kendi bağımsızlıklarını kazandılar. Ermeniler ise büyük kayıplar vererek Osmanlı'nın tarihten silinmesi için savaş galiplerinin yanında hizmette bulundular. Şimdi Kafkasya'da Ermeni devleti kuruluyor. Ermenistan Doğu Anadolu'daki 6 vilayet ve Kilikya'yı da (Adana) içine alacak şekilde genişletilmiş olarak kurulmalıdır. Ermenilerin Karadeniz sahillerinde Trabzon'da da denize çıkma hakları vardır. Ermeniler Büyük Ermenistan devletini kurmaya hazırdır. Müttefiklerin bu konuda yardımını bekliyoruz". Bu dönemde Ermeniler Kafkaslardan Adana'ya kadar uzanan geniş bir alanın Ermenistan devleti sınırları içinde olması yönünde harita hazırladılar. Bogos Nubaryan Paşa, Osmanlı toprakları üzerinde Büyük Ermenistan devletinin kurulması yönündeki projesini kamuoyuna açıkladı. Ermenistan devleti Hazar denizi'nden Doğu Anadolu ve güneyde Çukurova'nın deniz sahillerine kadar uzanan geniş bir bölgeyi içine alıyordu (*Le Temps*, Fransa, 28 Şubat 1919, ss. 2-3; [www.http://tarhplatformu /2011/06/ermeni-bogos-nubar-pasa-nin-hayalleri](http://tarhplatformu /2011/06/ermeni-bogos-nubar-pasa-nin-hayalleri)).

⁴ Öte yandan Sevr Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili esas maddeleri şunlardı: Madde 89. Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer anlaşma yapan devletler Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın tespiti ABD Başkanı'nın hakemliğine havale, bunun vereceği kararı ve Ermenistan'ın denize çıkış yerine ve adı geçen sınıra komşu Osmanlı arazisi üzerinde askerî tertibatın ilgasına

Ermeniler eskiden beri Ruslar, Bizanslılar, İran, ABD ve Batılı ülkeler ile içli dışlı olmuştur. Kuşkusuz bu ülkelerin Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda her zaman kullandıkları, itaat etmedikleri takdirde katlettiği bilinmektedir (ATASE, K. 2922, D. 512). Ruslar bunların en başında yer almaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar Rusların, Ermenileri bölgede daha çok bir araç olarak kullandıkları bilinmektedir. Bu bağlamda Azeri-Ermeni ilişkilerinin Birinci Cihan Harbi'nde de gergin olmasının sebepleri şunlardan ibaret idi:

1. Her iki halkın bölgede farklı bakış açılarının olması
2. Ermenilerin ihaneti
3. Müslüman kesime mezalim ve soykırım uygulaması
4. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi

Ermeniler sadece Türkler üzerinde değil, aynı zamanda Farslar ve Gürcüler üzerinde de farklı iddialarda bulunmaktalar. Rus araştırmacı V. L. Veliçko eserinde şöyle demektedir:

Ermeniler gelecekte başkenti Tiflis olan "Büyük Ermenistan" peşinde de olacaktır. Ermenilerin bu yolda Gürcüleri acımasızca yağma ettiği de bilinmektedir. Tarihi kitabelerinin, eski Gürcü yazıtlarının izlerini silmiş; kiliselerini zapt etmiştir. Gürcülere ait olan toprakları Ermenilere aitmiş gibi göstererek onları Ruslara haksız yere şikâyet etmiştir. Ayrıca Rus arşiv kaynaklarındaki bilgilere göre de Gürcüleri Müslümanlara karşı kışkırtmıştır (RFTDA, F. 544, D. 13-20, s. 46; Veliçko, 1990, ss. 100-107).

Savaş dönemlerinde Türkler ve Gürcülerden farklı olarak Ermeniler, Ermeni burjuvazisi ve Taşnaksütyun örgütü Rus hükûmetine açıktan destek vermekteydi. Taşnakların, *Büyük Ermenistan* hayalinin savaştan sonra gerçekleşeceğine inandıkları, ayrıca ırkçılık yaparak Ermeni halkının tedhiş düşüncelerini harekete geçirmek için olağanüstü çaba harcadıkları bilinmektedir (Sariahmetoğlu, 2006, s. 337; Kaspi, 1 Ocak 1915, ss. 2-3). Şubat devrimi de bunun bir ön ayağını oluşturmuştu. Artık Ermenilerin Ruslardan beklentileri daha da arttı. Çarlığın son bulması bu beklentileri azaltmadı, aksine daha da artarak Bolşevik Rusya'sı ile hız kazandı.

1917'de Rusya'da ihtilalin oluşması için tüm şartlar mevcut idi. Ülke genelinde hatta Kafkaslarda bile *kahrolsun mutlakiyet* (otokrasi), *yaşasın demokratik cumhuriyet* sloganları altında geçen siyasi ayaklanmalarla kendini gösterdi. Burjuvazinin İkinci Nikolay ile görüşmesi bir sonuç ortaya çıkarmadı.

dair olmak üzere tespit edeceği bütün hükümlerini kabul etmeyi kararlaştırmıştır. Madde 92. Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan sınırı ilgili devletlerle yapılacak görüşmelerle tayin edilecektir. 89. Maddede belirtilen karar alındıktan sonra ilgili devletler anlaşarak sınırını tespit etmede başarılı olmadıkları herhangi bir durumda bu sınır Müttefik Devletler tarafından tespit edilecek ve bunun arazi üzerinde uygulanması kendilerine ait olacaktır (Okur, 2010, ss. 25-31).

Bolşevikler, işçileri Çarlığa karşı silahlı isyana çağırdılar. 27 Şubat isyanı başarıya ulaştı. Neticede Çar hükûmeti devrilmiş oldu (Mustafayev, 2009, s. 120). Çarlığın devrilmesi Kafkaslara kısa sürede ulaştı. Ermeni faaliyetleri bu devirden itibaren daha da hız kazandı. Bakü'de durum bayram havasında geçse de, Ermeni isyanları ileride baş verecek kanlı olayların âdeti habercisiydi.

Çarlığın çöküşü Ermenilere tarihlerinde ilk kez bir devlet kurmak fırsatını vermiştir. Bu zamana kadar Rusya, Kafkasları işgal ederken bölgede coğrafi anlamda tanımlanabilecek bir Ermeni ülkesi bulunmazken, yüz yıllık Rus işgali döneminde Ruslar Batı Azerbaycan (Bugünkü Ermenistan) toprakları hesabına özellikle Revan (İrevan) Hanlığı topraklarında Ermenilerin etkin olduğu bir Ermeni eyaletini oluşturmuştur. Bu eyalet 1917'den sonra siyasi ve tedhiş olayları ile daha da genişletilmiştir⁵. Kafkaslar'daki konumu zayıf düşen Rusya bu sefer Ermenileri ve Ermeni örgütlerini (Taşnak, Hınçak vb.) kullanma siyasetini seçmiştir.

Şubat devrimi sonunda Kafkasya'daki konumunu yitirmeye başlayan Rus yönetimi planlı bir biçimde Kafkaslardaki Hristiyan ahaliyi silahlandırmaya başladı. Mart 1918'de Rus millî şûrasının Güney Kafkasya Hristiyan toplumlarına müracaatı kabul edildi. Müracaatta başta Ruslar olmakla başka Hristiyan toplumlardan 11–18 Mart arasında 25 yaş üzeri gençler silahaltına alınıyordu. Çarlık Rusya'sının çöküşü ve Rus burjuva hükûmetinin Bolşevik ihtilaliyle ortadan kalkması neticesinde Rusların Kafkas cephesi dağıldı. Binlerce Rus askerinin evlerine dönüşü devlet düzeyinde sağlanmadığından terhis edilen askerler ellerindeki silahlarını Kafkasya'daki Rus Malakanları'na ve Ermenilere veriyordu. Kafkaslar'da binlerce Müslümanın Ermeniler ve Rus Malakanları tarafından mezalime maruz kalması bilinçli Rus politikası sonucunda gerçekleşti (ARSPİHA, F. 276, F. 212, s. 1).

Şubat devrimi sonrası Azerbaycan'da çok sayıda Ermeni Milis gücü bulunmaktaydı. Çarlık hâkimiyetinin çöküşü ile bu milis güçleri Ermeni çetelerine destek vermiştir. Neticede bu birlikler Bakü'de 26 *Bakü Komiseri*⁶

⁵ 1917'de Ermenistan'ın toplam yüzölçümü 17.500 km² olup, 1923'te 23.000 km², 1988'den sonra ise 43.000 km²'ye kadar yükseltilmiştir (Sovyet Ansiklopedisi, C. 3, s. 437).

⁶ Bu sayı aslında gerçekleri yansıtmamaktadır. 1918 Bakü ve etrafında işçi, asker ve köylü Sovyet icra komitesi tarafından idare edilmekteydi. Komitenin başkanlığını Gürcü asıllı *Çaparidze* yapmaktaydı. Kafkasya Kızıl Ordunun askerî ihtilal komitesi de buranın nezdinde yer almaktaydı. Bu komite, *Korganov*, *Malikin*, *Kuzminski* gibi birçok üyeden oluşan kuruldan ibaret idi. Ermenilerin Bakü kumandanı Arakyan da bu kurulda yer almaktaydı. Sadece altı üye komiser idi. *Şaumyan*, *Vezirov*, *Çaparidze*, *Korganov* ve *Zevin* komiser değillerdi. Ayrıca Türk asıllı *M. Azizbeyov* ile birlikte yedi üye daha vardı. *Markaryan*, *Karinyan*, *Amirov*, *Zarganov* ve *Sibulski* denen

adı altında Taşnak yanlısı ırkçılık politikaları yürütmüştür. Bu birliğin içerisinde daha çok Ermeni ve Gürcü asıllı üyeler yer almaktaydı. Azerbaycan asıllı Bolşevik üyesi N. Nerimanov'un Taşnaklar hakkındaki görüşleri arşiv kayıtlarında şöyle geçmektedir:

Taşnaklar, Kafkaslar ve “Batı Ermenistan’ı” olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu’yu kapsayan toprakları “Büyük Ermenistan” hayalini gerçekleştirmek için değişik kılıfa girmişler. Onlar kendilerini ihtilal, kurtuluş partisi olarak görüyorlar. Vorontsov, Daşkov’un ayaklarına kapılarak anti ihtilalci kesilmiştir. Eğer Kafkasya’da Sovyet rejimi kurulursa, Taşnaklar bu sefer komünist kılıfına bürüneceklerdir (ARSPİHA, F. 609, D. 1-428, s. 16).

Şubat devrimi mevcut durumu hafifletemediği gibi geçici hükümet hâkimiyeti altındaki halklara karşı eski siyasetini devam ettirmiştir. Bu siyaseti belirlemede Bolşevikler kendilerine yandaş olarak Taşnaksütyun örgütünü görmekteydi (*Дашнаки-Из Материалов Департамент Полиции*, 1990, ss. 4-16).

3. Taşnaksütyun’un Kafkasya’da Tedhiş Hareketleri

Ermeni tedhiş faaliyetlerinin gerçekleşmesinde Taşnaksütyun başı çekmektedir. Bu komite Ermeniler ile Müslümanlar arasında olaylar çıkarmak için bütün gayretiyle çalışmıştır. Kafkaslar’da Ermeni faktörü her iki devletin çatışması onları güçten düşüreceği inancındaydılar (Uras, 1987, s. 616). Taşnaksütyun örgütünün faaliyeti ile ilgili Rus Çarı’nın Kafkasya’daki görevlisinin özel arşivindeki, Bakü polis komiserine gönderilen 15 Nisan 1919 tarihli belgesi, bu terör örgütü hakkında şu bilgiler verilecekti: “Taşnaksütyun “Büyük Ermenistan”ı kurma amacına varmak için esas yöntemlerden biri olarak propaganda ve ordu oluşturmak yolunu takip ettiğini belirtiyordu” (ARDTA, F. 524, D.1-57, s. 7).

Kafkasya’da tedhiş faaliyetlerini güçlendiren Ermeniler, Bolşevik harekâtına yaklaşarak Müsavat Partisi’ne karşı cephe aldı. Ermenistan’ın ilk Başbakanı H. Kaçaznuni 1923’te parti konferansına verdiği raporda şöyle der:

Biz Bolşevik ve Rus güçlerinin yardımı ile Türk-Tatar (Azerbaycanlı) tehlikesine karşı kendimizi koruyabildik. Biz, (Taşnaksütyun) Gürcistan, Azerbaycan ve Osmanlı ile savaştık. Bolşevikler savaştı. Biz, Akbaba’da, Zod’da, Zengezur’da, Nahçıvan’da, Vedibasar’da, Şerur’da, Culfa’da ve Bakü’de aralıksız olarak birçok çatışmaya girdik. Bolşevikler, Şubat ayaklanması hariç, hiçbir çatışmaya girmemiştir. Bizim dönemimizde halk savaş meydanlarında ya da aklıktan ölmekteydi. Fakat

üyeler komiserlik görevinde yer almaktaydı. Bu üyelerin birçoğunun neden 26’lar içinde yer almadığı hâlen de cevabı bulunmayan sorular arasındadır. Günümüz KGB arşivinde bile 26 komiser değil de sürekli 9 komiserden bahsedildiği bilinmektedir (Sariahmetoğlu, 2000, s. 298; Mustafayev, 2006, TDAE-001, ss. 117-121).

mücadelemiz ölmedi. Ermenistan bağımsız bir devlet değildir. Sadece Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir bölgedir. Ama nasıl bilebiliriz? Belki de bugün Ermenistan için en uygun durum budur. Bu durumda Taşnaksütyun Bolşeviklere yardım edemez, geriye sadece engel olmamak kalıyor. İşte bu da onun Bolşeviklere yardımı olacaktır. Ama engel oluşturmak için bir tek yol var: Sahneden çekilmek. Artık Taşnak Partisi'nin yapacağı bir şey yok (Kaçaznuni, 2007, ss. 84-91).

Oysa Taşnaklar parlamentoda çoğunluk elde etse de Rus Bolşeviklerinden umduklarını alamadılar (Ahmedov, 1993, s. 24).

Rusya'da Şubat devriminin gerçekleşmesiyle yeni tarihî-politik bir dönem başlamış oldu. Azerbaycan'da siyasi gelişmeler hızlandırıldı. Bu devirde Müsavat Partisi yapılan seçimlerde oyların yüzde kırkını alarak birinci oldu. Ancak Bolşevikler kendi çıkarları doğrultusunda yeni bir seçim kanunu çıkararak Taşnaklar ve Bolşevikler üzerinde üstünlük elde ettiler (Naş Golos 1918, 24 Mart-5 Nisan, ss. 2-4). Taşnaksütyun örgütü mensupları olan Bakü Sovyeti *Kızıl Ordu Genelkurmay Başkanı Z. Avestisyan*, 3. Bölük Komutanı *Amazasp Kızıl Muhafız Alayı Genel Komutanı, Çar Ordusu Albayı Kazarov* aslında Bakü Sovyeti ordusunu bu partinin denetimi altında bulunduruyordu. Mart başlarında Bolşevik-Taşnak güçleri Bakü'de 20 bin askeri hazırlamıştı. Müslümanların silahları ise ellerinden alınmıştı. Bu olaylara *Şaumyan, Korganov, Suhartsev, Saakyan, Yolçıyan ve Martikyan* da katılmıştı. Böylece Müslümanların yaşadığı mahallelere giren Ermeniler halkı katlediyor, evleri yakıyor, çocukları yanan evlere atıyordu (Mustafayev, 2006, TDAE-001, ss. 117-119).

Şubat burjuva inkılabından sonra Kafkas cephesindeki Rus askerleri geri döndüler. Bakü'de S. Şaumyan başta olmak üzere Bolşevikler, Taşnaklar ile birlikte cepheden geri dönen askerleri kendi taraflarına çekmeye başladılar. Özellikle Ermenilerin Bolşevikler tarafından savaşa girmesi katliamı daha da şiddetlendirmiştir. Sonuçta Bakü tümüyle Sovyet idaresine geçerek, Maveray-ı Kafkas hükûmetinden ayrılmıştır (Resulzade, 1991, ss. 154-155).

4. Güney Kafkasya Meclisinde Karşıdevrimci Taşnaksütyun Terör Örgütü ve Bakü Komunası

Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik devrimini fırsat bilen Ermeniler, Bolşevikler ile iş birliği yaparak Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddia ederek, "Büyük Ermenistan" hayalini kuran Taşnak çeteleri Bakü Komunası adı altında hâkimiyeti ele geçirmiştir.

Müsavat Partisi, Azerbaycan'ın her yerinde Müslüman millî alaylarının oluşması için faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bolşevik-Taşnak güçlerini ayaklandıran esas olay Gence'deki bazı aşiretlerin proleter (işçi) Bakü vilayetini tehdit etmesi idi. Kafkasya demir yolunun kapatılması sonucunda Bakü'ye

getirilmekte olan tahıl vagonları yolda beklemekteydi. Çeçen, İnguş ve Terek Kazakları yolları kapamakla Bakü'yü Sovyet Rusya'dan ayırmıştır.

Rusya'da ihtilal başladığı zaman Tiflis'te, Rusya Devlet Dumasındaki Kafkasyalı mebuslardan oluşan ve Çar temsilcisi konumundaki *Özel Maveraya-yı Kafkas Komitesi* bulunuyordu. Bunun yanı sıra Güney Kafkaslarda Türk, Ermeni ve Gürcüler, Rus meclisinde temsilciler seçmişlerdi. Bölgede sivil toplum kuruluşları ve siyasi partiler de faaliyet göstermekteydi. Asker ve sivil kuruluşlar bir araya gelerek *Maveraya-yı Kafkas Komiserliği* kurdular (Memmedzade, 1991, ss. 67-68).

14 Şubat 1918'de Tiflis'te Kafkasya Ötesi Seymi (*Meclis-Parlamento*) açıldı. Seyimde Kafkasya ötesinden bütün Rus meclis-i mebusanına seçilmiş vekiller bulunuyordu. Seymin başını çeken grup Gürcü sosyalist bloğu idi. Başkanlığına da Menşevik Gürcü asıllı *Çenkeli* seçildi. Başkanın öncülüğünde kurulan kabinede 13 bakanlığın beşini Müslüman-Türk vekiller almıştı. Seyimde ayrıca 44 Azerbaycanlı vekil yer almaktaydı. Bu da bölgede Türk nüfusun arttığını göstermekteydi (Çırakzade, 1992, s. 13).

Taşnaklar Güney Kafkasya Seymine karşı kin ve nefret beslemekteydi. Şehirde hâkimiyeti Müsavat Partisi'nin elinden almak için içte ve dışta her türlü faaliyet göstermekteydiler. Birçok kurumu bile kendilerine yakın olduğunu rapor etmişlerdir (Nerimanov, 1989, ss. 64-67). 6 Haziran 1918'de Bakü Komunası ordusunun Gence üzerine yürüyüşü başlamıştır. Bu orduların süvarilerinin yüzde yetmiş, zabitlerin ise tümü Ermenilerden oluşmaktaydı. Ordunun komutası *Amiral Avestisyan ve Amazasp* askerlerinin elinde idi. Bunları koruyan ise Rus askerleriydi (Memmedov, 2001, ss. 225-226).

Ermenistan ve Azerbaycan ordusu arasında ihtilaf devam etmekteydi. Bununla ilgili 23 Kasım'da Tiflis'te barış antlaşması imzalanmıştır. Fakat Ermeniler antlaşmayı bozarak Zengezur'a hücum ederek 40 Müslüman köyünü yakmıştır (Ceferov, 2009, ss. 57-62). Olayla ilgili Azerbaycan hükümeti Dış İşleri Bakanı Feteli Han Hoyski 30 Ocak'ta *Ermeniler yeniden Müslümanlara saldırmaktadır* diye nota yollamıştır (ARDA. 894.10.81, ss. 9-10). Böylece Zengezur'un Ruslar tarafından Ermenilere verilmesi, ileride de Karabağ'ın verilmesi ve toprakların işgal edilmesine sebep olacaktı.

Sonuç

T. Köçerli, Baykov'dan naklen olaylarla ilgili şu bilgileri vermektedir:

Şubat 1917 ihtilali sonucu Çarlık rejimi devrilince Kafkasya halklarına bağımsızlığa giden yol açıldı. Fakat bölgede mevcut siyasi güçler bu bağımsızlık konusunda hemfikir değillerdi. Çarlık döneminde Rusya'nın petrol ihtiyacı Bakü'den karşılanıyordu. Petrol, Volga nehri üzerinden Rusya'nın tüm şehirlerine taşınmaktaydı. Bolşeviklerin ilk işi kısa sürede şehri işgal etmek ve her alanda söz sahibi olmaktı. Bu işgal sırasında yanında destek olarak Ermeni Taşnaklarını seçmişti (Köçerli, 1972, ss. 119-121).

Öte yandan Rus arşiv belgelerinde aşağıdaki bilgileri görmekteyiz:

Ermeniler her zaman Kiliseyi ve Hristiyanlığı kullanarak Batı dünyasını yanlarına çekmeyi başarmış, zayıf olandan kaçmış, hep güçlünün yanında yer almıştır. Nerede zenginlik, hoşgörü ortamı varsa fırsat kollamış ve orada yer edinmiştir (RFDTA, F. 841, D. 7-290, s. 38). Tıpkı bir zamanlar Bizans, İran ve Osmanlı'nın yanında yer aldığı gibi. Diğerleri gibi Osmanlı da zayıflamaya yüz tutunca bu sefer ibreyi Ruslardan yana kullanarak, Kafkasya'ya göç etme politikası sayesinde Kafkaslarda soykırım gerçekleştirmiştir (RFDTA, F. 821, D. 7-220, s. 41).

Rusların Ermenilere karşı olan tutumundaki değişikliklerin en esaslı Ermeniler arasında din ve ırkçılık fikrinin artmaya başlamasıydı. Irkçılık fikirlerinin aşılması, Ermenilerin Müslüman Türkler tarafından fiilen bir düşman gibi görülmesine yol açacaktı. Bu fikirleri bertaraf etmek için Ruslar, Ermenileri Türklere karşı kıskırtma metotlarını kullanmıştır. Bu sayede Ermeniler, ilk meydana gelen 1905 hadiseleri ile alakalı olarak yaptıkları tedhiş faaliyetleriyle dünya kamuoyuna en ağır kayıpları veren tarafın kendileri oldukları imajını oluşturma becerisini de göstermiştir.

Dün gerek Rusya gerekse de Batı, Kafkasya'da Ermenistan'ı *güvenilir* ve *kullanılabilir* karakol olarak gördüyse bugünkü jeostratejik-jeopolitik hesaplarda benzeri ipuçları gizlidir⁷. Görüldüğü gibi bu jeopolitik ve jeostratejik

⁷ Rusya'nın Kafkasya politikası iç politika, *arka bahçe* politikası ve dış politika kısımlarına ayrılarak ele alınmalı. Çünkü bu üç kısım da birbirini etkilemektedir. Rusya'ya bağlı Kafkasya Cumhuriyetlerindeki sorunlar, Güney Kafkasya ülkelerindeki durumla yakından ilgili. Türkiye ve İran gibi bölgesel ve ABD gibi küresel güçlerin Güney Kafkaslar'da kendi çıkarları olduğundan, Rusya'nın Kafkaslar politikası söz konusu ülkelerin Rusya ile ilişkilerinde de önemli bir yere sahiptir. Rusya'nın Kafkaslar'daki en önemli iki amacını Hazar Havzası ve genel olarak Kafkasları siyasi anlamda kontrol altında tutmak, yani *arka bahçe* olarak kullanmak ve Hazar enerji kaynakları başta olmak üzere bölgedeki enerji kaynaklarının işletilmesinde söz sahibi olarak bu ülkelerin ekonomilerini Rusya'ya bağımlı hâle

ortamda Ermeni meselesi kesinlikle Müslüman Türkleri ve Ermenileri birinci elden ilgilendiren konuların ortaya çıkardığı bir mesele değildir. Dış güçler tarihen azınlıklara nasıl bir yöntem uygulamışlarsa Ermeniler için de aynı yönteme başvurmuştur. Yalnız Ermenilerin diğerlerine göre iki hassas yönü bulunmaktaydı. Birincisi yaşadıkları coğrafyada hiçbir zaman çoğunlukta değillerdi. İkincisi ise, yaşadıkları coğrafyanın denizden uzaklığı Batılı güçlerin diğer Hristiyan güçler için denizden kolay sağladığı benzer desteğin kendilerine iletilmesine olanak sağlamamaktaydı. Bu yolda onlar arasında milletçiliğin uyanması sağlanmalıydı. Bunun için de en önemli faktör hiç kuşkusuz *ırkçılık*, *din* ve *kilise* faktörü idi.

Kilisenin dokunulmazlığı fikrini aşıl原因an papazlar, kiliseleri Müslümanlara karşı Ermeni örgütlerini silahlandıran, savaş mühimmatlarının bulunduğu bir depoya çevirdiler. Dolayısıyla XX. yüzyılın başlarında Ermeni ırkçıları tarafından Müslümanlara karşı yürütülen politikanın kurucusu olarak esas güç kilise ve onun etrafında toplanmış Ermeni aydınlarıydı. Bu bağlamda Kafkasya'da gerek siyasi gerek sosyal amaçlı pek çok örgüt kurulmuştur. Ermeni Keşişi T. Geğemyants, *Ermeni Tarihi* kitabında Ermenilerin kurtuluş harekâtı tarihinin *Grigoryen Kilisesi* başkanlığında Ermenilerin tek merkezden idare edildiklerini bildirmekteydi (Mustafayev, 2009, ss. 32-40).

Ermenilerin Kafkasya'da mezalim yapması hakkında en iyi örnek yine kendi itirafları, bazı Rus ve Gürcü bilim adamlarıdır. Bu konuda *Kaçaznuni*, *Lalayan*, *Veliçko*, *Glinka*, *Çavçavadze*, *Karinyan*, *Karibi* vb. Ermenilerin mezalimlerinden yazdıkları eserlerinde bilgi vermişlerdir. Bazı Ermeni araştırmacılarına göre *Kafkasya'da gelecek Ermenilerindir*. Ermeni ırkçılığı öyle boyutlarda idi ki onlar Kafkaslar'da başka halk görmek istememekteydi. Görülüyor ki Ermeniler sadece Müslüman Türklere karşı değildi (Mustafayev, 2009, ss. 421-431). Bu konuda özellikle dönemin *Hümnet*, *Hayat*, *Naş Golos*, *Kaspi*, *İzvestiya*, *İttihat*, *Açık Söz* vb. gazete ve dergilerinde önemli bilgiler yer almaktadır. Hümnet gazetesi, Taşnak ve Bolşeviklerin yaptıklarını şöyle kaleme almıştır: “Yerli Bolşevikler şöyle der: Biz Bolşevik olarak hiçbir zaman günahsız insanların akan kanlarının yerde kalmasına razı olmayız” (Hümnet, 1918, ss. 2-3).

Ermeni tedhiş hareketlerinden sonra Bakü'deki durumu anlatan Naş Golos adlı Menşevik gazetesi şöyle yazıyordu:

getirmek şeklinde özetleyebiliriz. Ermenistan ise gerek siyasi gerek ekonomik açıdan zaten Moskova'ya bağlanmış durumdadır (Valeyev, 2008, s. 140).

Her tarafta bazı yerlerde toplu, bazı yerlerde ise teker teker işkenceyle yakılmış cesetler görmek mümkün. Öte yandan Teze Pir Camii'nin harabeye uğratılması geniş kitlenin tepkisini çekmiştir. Ermeniler tarafından uygulanan mezalim sonucunda nefret ve kinin nasıl derine işlediği belli oluyor. Bu düşmanlığı aradan kaldırmak, kin ve nefretin intikama dönüşmesinin karşısını almak gerekir (Naş Golos, 24 Mart-5 Nisan 1918, ss. 2-4).

1918 Mart katliamı zamanı arşiv kaynaklarına göre Ermeniler Bakü'de 30 binden fazla Müslüman'ı katletmiştir. Birçoğunun cesetleri bulunmamıştır. Şahitlerin söylediklerine göre Ermeniler, işledikleri insanlık dışı cinayetlerin izi kaybolsun diye cesetleri ateşle yakılmış evlere, Hazar denizi'ne ve kuyulara toplu hâlde atmışlardır (BOA, HR. SYS, 2397/6, 1995).

M. S. Ordubadi'nin *Qanlı İller* (Kanlı Yıllar) kitabında da Ermeni-Müslüman çatışmasının esas nedeni gibi Rusya ve Batılı güçlerin desteği ile *Bağımsız Büyük Ermenistan* kurulması ilkesinin vurgulandığını görmekteyiz. Kitapta: "Ermeni-Müslüman çatışmasının esas nedeni, Bakü ve Gence Guberniyasının Arran yörelerini Azerbaycan Türklerine verip, İrevan ve Gence Guberniyası ve Karabağ topraklarını Ermenilere vererek buraları da 'Dağlık Karabağ Sancağı' ile birleştirip 'Ermeni Saltanatı' oluşturmak istendiği" belirtilmiştir" (Ordubadi, 1991, s. 32).

Böylece ta o dönemden beri *Toprak ver, kurtul* prensibi ile problemlere yaklaşım tarzının kesinlikle çözüm değil, çözümsüzlük getirdiğini görmekteyiz. Toprak hediye etmek çözüm getirmiş olsaydı Zengezur ve Dağlık Karabağ problemi yüz seneden beri süre gelmezdi. Ermeniler eski Türk topraklarını Rusya, Avrupa, ABD, İran gibi dış bağlantılı güçlerden aldıkları yardımlarla kolayca ele geçirdikleri için, onların günümüzde Karabağ, Nahçıvan ve Doğu Anadolu topraklarına göz koydukları bilinmektedir.

Önce dinî, siyasi ve kültürel yönden kötü yönetime maruz kaldığı iddia edilen bir topluluk olarak öne çıkan Ermeniler, daha sonra belli bir coğrafyada planlı şekilde çoğunluğu oluşturan bir halk olarak görülmeye başlamış, başta Rusya olmak üzere, büyük güçlerin Güney Kafkasya üzerindeki rekabet sürecinde kullanılan temel unsurlardan biri hâline gelmiştir.

Ermenilerin Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi devletlerin sırf kendi menfaatleri için ileri sürdükleri yalan vaatlerine kapılarak, kendilerini büyük bir sefaletle sürükleyen ve hem de bir milyon Türk'ün bu yüzden ölümüne sebebiyet verdikleri bu tedhiş hareketleri bugün kapanması güç bir yara açılmasına meydan vermiştir. Bir diğer yabancı gözülle de meseleyi körükleyicilerin başında yine Rusya'nın ağırlığını görmekteyiz. Günümüzde Azerbaycan'ı derinden etkileyen bu sorunu daha da karmaşıklaştıran, yine daha çok Rusya, İran (sözde Müslüman) ve Batı'nın Kafkaslara ilişkin emellerinden ve

Ermenileri koruma adına Müslümanlara önyargılı davranmasından kaynaklanmaktadır (Gaillard, 2003, ss. 1-2).

İnsanlık tarihinin en karanlık dönemlerinden biri olan 1905–1918 yıllarındaki Ermeni isyan ve tedhiş hareketleri sonucu, Müslüman-Türk soykırımının araştırılması ve dünya kamuoyuna duyurulması her geçen gün önem arz etmektedir. Arşiv belgeleri ispat etmektedir ki özellikle bu yıllarda zor dönemlerden istifade eden Taşnaklar, Güney Kafkasya'da konumlanan Bolşevikler kendi emelleri doğrultusunda bir *Ermeni Devleti* kurma planını gerçekleştirmek için bölgede Müslüman-Türk ahaliye katliam uygulayarak suçsuz insanları yok etmeye çalıştılar. Lakin ne acı gerçektir ki Ruslar ve Ermeniler tarafından uygulanan bu insanlık dışı mezalim eski SSCB dönemi boyunca hafızalardan silinmeye ve maksatlı bir şekilde unutturulmaya çalışılmıştır. Aynı yöntem günümüzde *çağdaş* olarak bilinen ülkeler tarafından da uygulandığı (Hocalı Soykırımı örneği) görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlet Arxivi). 894–10–81.
 ARDA. 1061–1–1.
 ARDTA (Azerbaycan Respublikası Dövlet Tarix Arxivi). 83–1–201.
 ARDTA. 524–1–57.
 ARSPIHA (Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar ve İçtimai Hareketler Arxivi). 227–2–13.
 ARSPIHA. 609–1–428.
 ARSPIHA. 276–212.
 RFDTA (Rusya Federasyonu Dövlet Tarix Arxivi). 841–7–290.
 RFDTA. 821–7–220.
 RFTDA. 544-13-20.
 ATASE (Askerî Tarih Araştırmaları Stratejik Etüt Başkanlığı). Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1983.
 ATASE. K. 2922, D. 512.(*Kafkas ve İran Olayları Hakkında İstihbarat Raporları*).
 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). HR. SYS, 2397/6. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906–1918)*, 1995, C. II, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
 Mavera-yı Kafkas Seyminin 26 Şubat–11 Mart Tarihli İçtimainın Mazbataları (*Vesikalar ve Materyaller*).

Дашнаки (Из Материалов Департамент Полиции), Baku: 1990.

Sürelî Yayınlar

- Açık Söz Qazeti*. (1918). No: 627, Bakı.
Basiret Qazeti. (1919). No: 219–221, Bakı.
Büyük Sovyet Ansiklopedisi, C. 3. Bakı: Trsz.
Bakinskiy Raboçii Qazeti. (1918, 1 May.). No: 79, Bakı.
Hümmet Qazetei. (1918). No: 36, Bakı.
Hümmet. (1918). No: 65, Bakı.
Kaspi Qazeti. (1905, 28 Oktyabr.). No: 206, Bakı.
Kaspii. (1915, 1 Yanvar). Bakı.
Naş Golos Qazeti. (1918, 24 Mart-5 Aprel). Bakı.
Fransız Le Temps Gazetesi. (1919, 28 Şubat).
Yeni Kafkasya Jurnalı. (1925, Mart). No: 2, Yıl. 13, Bakı.
 Haziran 2011 tarihinde [www.http://tarhplatformu /2011/06/ermeni-bogos-nubar-pasanin-hayalleri](http://tarhplatformu /2011/06/ermeni-bogos-nubar-pasanin-hayalleri) adresinden erişildi.

Telif Eserler

- Ahmedov, T. (1993). Ermeni Milliyetçi Partiyaları ve Onların Qafqazyada Aldatıcı Siyaseti. *Elturan Jurnalı* içinde (No: 1-2, s. 24). Bakı: Elmler Akademiyası Yayınları.
- Banoğlu, A. N. (1976). *Ermenilerin Ermeniyeye Zulmü*. Ankara.
- Birgen, M. (2005). Ermenilerin İsyanı (Eski Tanin Gazetesi Başyazarı–1936). *Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Grubu, Son Posta, Birinci Kanun–1936, No: 2253*. İzmir: E.Ü Yayınları.
- Ceferov, F. (2009). *Ermeni Vehşiliyi*. Bakı.
- Çırakzade, V. (1992). *İstiqlal Yollarında*. Bakı.
- Gaillard, G. (2003). *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I'Evrope)*. İzmir.
- Hayit, B. M. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara.
- Kaçaznuni, O. (2007). *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kurat, A. N. (1970). *Türkiye ve Rusya*. Ankara.
- Köçerli, T. (1972). *Tarixi Saxtalaştırıanlar Eleyhine*. Bakı.
- Memmedov, S. (2001). Tarihte Ermeni Terörü, 1. Dünya Muharebesi Yıllarında. *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildirileri 24-25 Mayıs* içinde (ss. 225-226). İstanbul İÜ Rektörlüğü.
- Memmedzade, M. B. (1991). *Millî Azerbaycan Harekâtı, No: 40*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Mustafayev, B. (2006). Ege Üniversitesi, 2006-TDAE-001 Numaralı Proje (*Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri-Arşiv Araştırması*). İzmir.
- Mustafayev, B. (2009). *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*. Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.
- Mustafayev, B. (2010). Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905–1920). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 26, 110.
- Mustafayev, B. (2012). Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı–1905–1920. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 533-534.
- Nerimanov, N. (1989). *Biz Kafkasya'ya Hangi Şiarla Geldik*. Bakı.
- Qasimov, M. (2000). *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Böyük Dövtletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914–1918), Cilt. I*. Bakı.
- Resulzade, M. E. (1918). *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü*. Bakı.
- Resulzade, M. E. (1991). Kafkasya Türkleri. *Azerbaycan Dergisi*, 1, 154-155.
- Okur, M. (2010). Kafkasya'dan Karadeniz'e “Büyük Ermenistan Projesi”: İddialar ve Gerçekler. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, XII(2), 25-31.
- Ordubadi, M. S. (1991). *Qanlı İller*. Bakı.
- Sarıahmetoğlu, N. (2000). 26 Bakü Komiserleri ve Stepan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor. *Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 14, 298.

- Sarıahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905–1920)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920*. İstanbul.
- Yakublu, N. (1991). *Memmed Emin Resulzade*. Bakı: Gençlik Neşriyyatı.
- Yıldırım, H. (2000). Türk-Ermeni İlişkilerinde Ermenilerden İtirafı. *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, 150.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul.
- Valehoğlu, F. H. (2010). Rus İşgali Sonrasında Azerbaycan Topraklarında Ermeni İskânı. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, XII(2), 35-36.
- Valeyev, M. (2008). Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30, 140.
- Veliçko, V. L. (1990). *Kafkas, Russkoye Delo i Mejduplemenniye Voprosi (Rus İşi ve Kabileler Arası Sorunlar)*. Bakı.